

Валерій Мачуський

ВЛАДА І ОПОЗИЦІЯ В ДЕРЖАВАХ ЗАКАВКАЗЗЯ

Розглянуто взаємовідносини політичної влади і опозиції в державах Закавказзя. Визначені загальні та особливі тенденції в цьому процесі.

Ключові слова: *влада, опозиція, конституційні зміни, Грузія, Азербайджан, Вірменія.*

Machusky V. The Opposition and the government in the States of Transcaucasia. *Considered the relationship of political power and opposition in the States of Transcaucasia. Defined general and specific trends in the process.*

Key words: *power, opposition, constitutional change, Georgia, Azerbaijan, Armenia.*

Розглядаючи події, що відбуваються в Україні за останні роки, не можна не звернути увагу на сусідні держави, їхній досвід та історію. Особливо цікаві з цього погляду три держави Закавказзя. Але якщо Грузія під керівництвом Михайла Саакашвілі далеко просунулася вперед у справі реформ і побудови демократії, то дві інші держави, а саме – Вірменія та Азербайджан, зберігаючи видимість демократії, все ж ближче до авторитарної моделі правління.

До останнього часу для України не було актуальним питання збройного протистояння з сусідньою державою. Тому в цьому аспекті нам тим більше цікавий цей регіон.

Як відомо, з падінням СРСР держави Закавказзя виявилися втягнутими в тривалий збройний конфлікт з автономними областями, як Грузія, або пряме протистояння за території, як Вірменія та Азербайджан (війна за Нагірний Карабах).

Усі ці війни безпосередньо впливали на побудову державної моделі загалом й відносини влади та опозиції зокрема. Питання війни завжди консолідували національні інтереси всередині країни, але неминуче призводили до обмеження свобод, економічної кризи і, як результат, – побудови авторитарної моделі управління.

Неврегульованість конфліктів у Нагірному Карабасі, Абхазії, Південній Осетії, гострота міжнаціональних відносин та складність проблем переходу до ринкової економіки об'єктивно підштовхують політичне керівництво незалежних кавказьких держав до пошуку нових союзників, здатних надати реальну допомогу в зміцненні національного суверенітету. У цих умовах Грузія і Азербайджан, яким необхідно було спиратися на якусь сильну державу, взяли орієнтацію на розвинені західноєвропейські країни. Їх вони вважали надійною гарантією безпеки і стабільності, збереження своєї територіальної цілісності і суверенітету, відновлення ринкової економіки і подолання соціально-економічних криз.

Вірменія вибрала дещо інший курс. Підтримуючи відносини з західноєвропейськими державами, вона, разом з тим, завжди вважала Росію головним зовнішнім гарантом безпеки та подальшого розвитку.

Розглядаючи держави Закавказзя, спостерігаємо загальні риси їх розвитку від кінця 80-х до середини 90-х років ХХ ст, які позначалися активними бойовими діями в умовах збереження територіальної цілісності, та подальшого розвитку державотворення до середини першого десятиліття 2000-х років. При цьому, якщо Грузія пішла шляхом реформ та демократизації, то Вірменія та Азербайджан, навпаки, вдалися до консервування наявної авторитарної системи.

Грузія

Грузія є досить цікавою з огляду на певні політичні процеси, які мали місце в історії цієї держав. Так, і в Україні, і Грузії на початку 2000-х років були поваленні авторитарні режими за допомогою «кольорових» революцій. Так само вперше в історії двох країн відбулися

демократичні президентські вибори, за яких сталася легітимна передача влади (в Україні у 2010 році, у Грузії – у 2013 році).

Проте вже після «кольорових» революцій Україна і Грузія пішли різними шляхами. Незважаючи на позитивні моменти демократизації суспільства, В. Ющенку, на відміну від М. Саакашвілі, не вдалося провести реформи, що спричинило розчарування в ньому громадян України та повернення в політику В. Януковича, який поступово повернув авторитарний стиль управління державою, що згодом призвело до сумних подій на Майдані.

З падінням Радянського Союзу країни Закавказзя проголосили незалежність. Главою Грузії було обрано Звіада Гамсахурдія (31 березня 1939 р. – 31 грудня 1993 р.), який 19 серпня 1991 року, після приходу у Москву до влади ГКЧП, виконав наказ про розформування незаконних військових формувань і розігнав Національну гвардію Грузії. Проте після провалу ГКЧП особовий склад Національної гвардії віддалився в Рконський ліс і вже 2 вересня в Тбілісі, на проспекті Руставелі відбувся мітинг Національно-демократичної партії Грузії (НДП), на якому мітингувальники висунули вимогу відставки президента. Спецназ, що оточував мітингувальників, відкрив вогонь, внаслідок чого було поранено 6 осіб. 3 вересня командир Національної гвардії Тенгіз Кітовані відмовився виконувати накази президента і спрямував гвардійців на Тбілісі для підтримки демонстрантів. З. Гамсахурдія відмовився вести будь-які переговори, і 22 грудня 1991 року частини Національної гвардії під проводом Тенгіза Кітовані підняли в Тбілісі заколот, захопили ряд стратегічних об'єктів у місті і атакували будівлю парламенту. З. Гамсахурдія змушений був утікати з країни. У Грузії залишилися прихильники экс-президента – зв'ядісти, які стали в опозицію до нового уряду. Завдяки їм 24 вересня 1993 року Гамсахурдія зміг повернутися назад до Грузії й очолити так званий «Уряд у вигнанні». Внаслідок успішного наступу до листопада 1993 року під його контролем опинилася значна частина Західної Грузії. Однак до 6 листопада 1993 року він зазнав поразки від урядових військ, штаб-квартира Звіада Гамсахурдії була захоплена, а сам він з групою прихильників змушений був якийсь час ховатися в горах, де 31 грудня 1993 року загинув у селі Дзвелі Хібула в гірській області Самегрело від рук убивці.

Після поразки З. Гамсахурдія главою держави став спікер парламенту Едуард Шеварднадзе (народився 25 січня 1928 року) Саме Е. Шеварднадзе був головним організатором військового перевороту в Республіці Грузія, посунувши президента З. Гамсахурдію і фактично зупинивши громадянську війну.

Ставши президентом Грузії 5 листопада 1995 року (набрав 72,9 % голосів), він не зміг домогтися повернення Абхазії і Південної Осетії і розв'язання політико-економічних проблем країни. Е. Шеварднадзе відразу взяв курс на поглиблення відносин із Заходом та протистояння з Росією. Але суттєвих реформ проведено не було, а внаслідок розірвання відносин з Російською Федерацією були втрачені важливі економічні зв'язки. У країні величезного розмаху набувають корупція та злидні, зростає вплив мафії, починаються військові дії в Абхазії.

9 квітня 2000 року Едуард Шеварднадзе був переобраний президентом Грузії, набравши понад 82 % голосів виборців. Уже у вересні 2002 року він заявив, що після завершення президентського терміну правління в 2005 році має намір піти на пенсію і почати писати мемуари. Але 2 листопада 2003 року в Грузії відбулися парламентські вибори, на яких провладний блок «За нову Грузію» набрав 21,32 % голосів, опозиційний «Союз демократичного відродження» – 18,84 %. Опозиція не погодилася з результатами виборів і висунула ультиматум Едуарду Шеварднадзе – піти у відставку з поста президента або опозиція займе президентську резиденцію. Під тиском народних хвилювань 23 листопада 2003 року Е. Шеварднадзе подав у відставку, а до влади прийшов Михайло Саакашвілі (нар. 21 грудня 1967 року).

Після «революції троянд» влада була розподілена між ключовими фігурами опозиції – М. Саакашвілі, З. Жванія та Н. Бурджанадзе. Три лідери – Михайло Саакашвілі, Зураб Жванія та Ніно Бурджанадзе – домовилися про розподіл влади між собою. За цією угодою Михайло Саакашвілі стає президентом Грузії, Зураб Жванія – прем'єр-міністром (неіснуюча посада на той момент), а Ніно Бурджанадзе – головою парламенту.

Неминучість і характер конституційних реформ стали очевидними після приходу до влади «революційного тріумвірату», оскільки нова конфігурація влади мала спиратися, в першу чергу, на угоду цієї нової правлячої еліти. Її розробка почалася за закритими дверима.

На виборах 4 січня 2004 року М. Саакашвілі набрав 96,24 % голосів. Були побиті рекордні результати З. Гамсахурдіа та Е. Шеварднадзе. ОБСЄ оцінило ці вибори як більш демократичні, ніж ті, що проводилися в Грузії до цього.

Проте неузгодженість конституційної реформи, яка розпочалася з січня 2005 року, продемонструвала слабку єдність тріумвірату. Для запобігання можливого протистояння було оголошено про злиття двох партій: «Національного руху» і «Бурджанадзе-демократи». Але це не сприяло досягненню консенсусу серед «революційних сил» з питання конституційних змін. Конституційний проект було піддано критиці з боку Т. Хідашелі, Г. Бокерія і К. Давіташвілі. Останній залишив посаду політичного секретаря «Національного руху», заявивши, що не конституцію слід підлаштовувати під людей, а навпаки, люди повинні підлаштовуватися під конституцію. Все це створило загрозу не тільки єдності правлячої партії, але і її легітимності, позбавляючи партію позитивного іміджу [1].

Іншим важливим нововведенням, яке зміцнило владу М. Саакашвілі, став законопроект, внесений до парламенту одночасно з конституційним законопроектом, який передбачав призначення районних гамгелбі (голів) президентом і посилення інституту повноважних представників президента в регіонах. Обґрунтовувався він тим, що має тимчасовий характер і необхідний тому, що в іншому разі у влади в районах залишаться представники старого уряду.

Опозиція побачила ознаки диктатури в такій концентрації влади. На їхню думку, зміни скасували кілька важелів, які свого часу були використані З. Жванія та М. Саакашвілі проти уряду Е. Шеварднадзе і які в майбутньому могли бути використані проти них наступною опозицією.

Важливою подією на цьому етапі стали парламентські вибори. У березні 2004 року було обрано 150 депутатів парламенту за пропорційною системою. Блок «Національний рух – Демократи», що представляв тріумвірат переможців, набрав 66,24 % голосів і здобув 135 місць. Н. Бурджанадзе знову була обрана спікером парламенту.

М. Саакашвілі і надалі активно використовував силові структури для тиску на родичів і наближених поваленого Е. Шеварднадзе. Формально дотримуючись юридичних процедур, їх відправляли до

в'язниці і звільняли тільки після того, як у державну скарбницю ті повертали незаконно привласнені кошти. У короткі терміни уряду вдалося погасити частину внутрішнього боргу перед населенням (123 млн дол. США) і підвищити дохідну частину бюджету [2]. При цьому М. Саакашвілі, а також його прихильники і ряд інших державних службовців заперечували факт тиску на опозицію, пояснюючи переслідування деяких представників політичних партій їхнім кримінальним минулим.

Популярність М. Саакашвілі почала падати. Заяви влади про швидке поліпшення соціально-економічного становища населення в деяких сферах (в основному в аграрній) так і залишилися заявами. Згідно з результатами соціологічних опитувань, уже через два роки після перемоги «революції троянд» рейтинг президента М. Саакашвілі і правлячої партії «Єдиний національний рух» суттєво знизився [3].

Колишні сподвижники стали переходити на бік опозиції. Різко погіршилися відносини з колишнім соратником І. Окруашвілі, який звинуватив президента Саакашвілі в корупції та смерті прем'єр-міністра Грузії З. Жванії в лютому 2005 року.

27 грудня 2006 року грузинський парламент прийняв пакет поправок до Конституції Грузії, головна мета яких полягала в тому, щоб провести в 2008 р. одночасно вибори парламенту і президента країни. Необхідність поєднання виборів була обґрунтована фінансовою доцільністю та потребою економії бюджетних коштів, а також неприпустимістю одночасного проведення президентських виборів в Росії і парламентських виборів у Грузії. Таке суміщення термінів, на думку грузинської влади, мало в собі серйозні ризики для стабільності, тому що певні сили в Росії могли спробувати підірвати внутрішньополітичну ситуацію в Грузії і тим самим якимось вплинути на результат парламентських виборів [3].

Необхідність поєднання виборів оскаржила парламентська опозиція, лідери якої вважали зміни до Конституції політичним маневром М. Саакашвілі заради продовження терміну власного правління. Опозиція наполягала на тому, що питання необхідно винести на всенародне обговорення і що проект змін до конституції має бути більш ретельно опрацьований і узгоджений з міжнародними організаціями, зокрема, з Венеціанською комісією Ради

Європи. Всі доводи опозиції проти зміни Конституції і перенесення термінів парламентських виборів були проігноровані владою.

У листопаді 2007 р. у Тбілісі відбулися акції протесту об'єднаної опозиції. Їх головним гаслом було проведення парламентських виборів навесні наступного року, тобто в терміни, які раніше були передбачені Конституцією (у квітні 2008 р.).

Грузинська опозиція прагнула використати протестні настрої. Її лідери звинувачували владу в тому, що вона відвернулася від народу, розвалила економіку країни, розпродала національні багатства, порушує основні права людини, закони і свободу слова. Проте М. Саакашвілі категорично відмовився знову переносити дату виборів та вдався до силового розгону демонстрації біля парламенту.

У відповідь опозиція почала нові акції протесту в Кутаїсі, Батумі та різних районах столиці, де між мітингуючими і спецназом відбулися зіткнення. Президент Грузії звинуватив опозицію в спробі державного перевороту і оголосив у країні надзвичайний стан. На час дії надзвичайного стану на території республіки були введені обмеження щодо проведення демонстрацій і маніфестацій, а також на заклики в ЗМІ до насильства, організації заворушень і повалення влади із застосуванням сили. Після цього всі телекомпанії і радіостанції Грузії, окрім громадського телебачення, припинили інформаційні випуски.

Після розгону опозиційного мітингу в Тбілісі рейтинг М. Саакашвілі знизився до 10–12%, а 24 листопада 2007 він був змушений оголосити про свою відставку і про проведення дострокових президентських виборів.

У Грузії з 2007 року по 2012 рік режим М. Саакашвілі набув більш жорстких рис. На позачергових президентських виборах 5 січня 2008 року він набрав 56 % голосів. Відбулося певне пониження рівня популярності. З іншого боку, проведення радикальних реформ, особливо в держсекторі, не могло не залишити велику кількість незадоволених громадян. Відповідно, ряди опозиції почали поповнюватися.

У той же час, грузинська опозиція не змогла об'єднатися і висунути єдиного кандидата в президенти. Як наслідок, протестний електорат виявився розпороченим, що зіграло на руку М. Саакашвілі.

Через два місяці після виборів президента Грузії місія спостерігачів ОБСЄ опублікувала свою підсумкову доповідь, в якій процес підрахунку голосів був оцінений позитивно.

Незважаючи на успіхи в економічній і адміністративній сфері, у відносинах з невизнаними республіками Абхазія і Південна Осетія. Михайло Саакашвілі зазнав фіаско. Риторика президента ні чим не відрізнялася від меседжів його попередників. Він так само, уникаючи дипломатичних жестів, говорив мовою ультиматумів. Напружені відносини з Аджарією, фактична незалежність від Грузії Південної Осетії та Абхазії, що потрапили під протекторат Російської Федерації, так чи інакше впливали на рейтинг президента, що обіцяв на виборах розв'язати цю проблему. У цих умовах М. Саакашвілі прийняв рішення силовим шляхом розв'язати конфлікт з Південною Осетією.

До середини дня 8 серпня 2008 року грузинські війська вступили у Цхінвалі, столицю Південної Осетії, і оголосили про відновлення територіальної цілісності Грузії. Також було оголошено, що з сепаратистським режимом самопроголошеної республіки буде підписано акт про капітуляцію.

У той же день Російська Федерація ввела свої війська у Південну Осетію та обгрунтувала свої дії необхідністю захисту своїх громадян (раніше Росія надала своє громадянство жителям Південної Осетії і Абхазії) і власних миротворчих сил [4].

Війська Російської Федерації швидко просуваються до Тбілісі, проте втрутилося міжнародне співтовариство. Армія росіян змушена була відступити. Дипломатичні стосунки були розірвані. Парламент Російської Федерації того ж року визнав Південну Осетію та Абхазію незалежними республіками.

Ці дії призвели до загострення стосунків з Російською Федерацією до такого рівня, що 17 лютого 2010 року президент Росії Дмитро Медведєв оголосив Михайла Саакашвілі персоною нон грата в Росії. Був заборонений імпорт грузинських продуктів до Росії. Грузія зазнала великих фінансових збитків. Згодом Грузія взяла курс на більш дипломатичні відносини з Російською Федерацією. Так, 29 лютого 2012 Михайло Саакашвілі підписав указ про скасування віз для росіян.

Наприкінці свого правління М. Саакашвілі розпочав знову змінювати Конституцію. Розуміючи примарність можливості залишитися на посаді президента на третій строк, він вніс, за допомогою парламенту, нові поправки до законодавства, які суттєво зменшували вплив президента та надавали владні преференції прем'єр-міністру, сподіваючись по закінченні другого президентського терміну обійняти цю посаду. Проте парламентські вибори, що відбулися восени 2012 року, відхилили цю можливість.

1 жовтня 2012 року опозиційний виборчий блок «Грузинська мрія – Демократична Грузія» на чолі з Бідзіна Іванішвілі здобув понад половину місць (54,85 %) у парламенті Грузії [5]. Наступного дня після голосування Саакашвілі визнав, що його партія Єдиний Національний рух програла на парламентських виборах і заявив про те, що вона переходить в опозицію. Главою уряду став Б. Іванішвілі. Відразу ж після перемоги новий прем'єр-міністр розпочав низку судових розслідувань проти колишніх міністрів і силовиків. Так само спостерігаються спроби зближення з Росією, проте, незважаючи на поступове потепління у стосунках двох держав, загалом зовнішньополітичний курс країни залишився колишнім, прозахідним [6], який і був закріплений резолюцією «Про головні напрями зовнішньої політики», який заборонив керівництву країни мати дипломатичні відносини з державами, що визнали незалежність Абхазії і Південної Осетії. Цей крок був зумовлений побоюванням втратити підтримку націоналістично налаштованого електорату напередодні президентських виборів 1 жовтня 2013 року [7].

Парламентські вибори 2012 року ознаменували новий етап розвитку політичної системи країни. Б. Іванішвілі підвищив заробітну платню, зменшив ціни, розпочав модернізацію промисловості, поступово зменшує жакхливий рівень безробіття (70 %) [8]. Проте інша частина населення досить негативно реагувала на скорочення ліберальних свобод у ринковій економіці.

Також провладна більшість у парламенті продовжує скорочувати повноваження президента. Так, за останніми поправками, що були прийняті в березні 2012 року [9], президент не може одноособово розпускати парламент та уряд.

27 жовтня 2013 року на чергових президентських виборах здобув перемогу Георгій Теймуразович Маргелашвілі – кандидат

від «Грузинської мрії». Таким чином, влада в країні опинилася в руках однієї провладної партії.

Але вже на початку 2015 року дії провладної партії почали дратувати громадян. Інфляція, невиконані обіцянки, погіршення економічної ситуації та скорочення західних інвестицій призвели до акцій протестів, наймасштабніша з них відбулася 21 березня 2015 року, коли на вулиці Тбілісі вийшло понад 50 000 громадян – прихильників опозиційної партії «Єдиний національний рух» [10].

Незважаючи на глибокі перетворення всередині країни, деякі обіцянки М. Саакашвілі залишилися невиконаними. Так, у лютому 2006 року М. Саакашвілі заявив, що у Грузія стане членом НАТО до 2009 року. 13 березня 2007 грузинський парламент схвалив рішення про вступ у НАТО. Однак у серпні 2009 року голова Центру досліджень східної геополітики Лаурінас Касчюнас заявив, що конфлікт у Південній Осетії цю перспективу віддалив.

Також виявилися невиконаними завдання щодо вступу до Європейського Союзу. У квітні 2004 року, на зустрічі з президентом Єврокомісії Романо Проді, Михайло Саакашвілі заявив, що Грузія стала кандидатом на вступ до Євросоюзу і стане нею не пізніше 2009 року. Тим не менш, у травні 2010 року Євросоюз заявив, що в осяжній перспективі приєднання Грузії до Євросоюзу не буде.

У Грузії, за правління М. Саакашвілі, відбулося реальне посилення президентської влади. М. Саакашвілі поновив своїх людей на ключових посадах у державі, спробував позбутися можливих конкурентів, навіть у своєму середовищі. Сюди ж варто віднести бажання використати вже відомий у інших країнах СНД варіант конституційної реформи, що мав на меті до закінчення свого президентського терміну главою держави зробити прем'єр-міністра. Маючи більшість у парламенті до чергових парламентських виборів 1 жовтня 2012 року, М. Саакашвілі сподівався легко обійняти цей пост і залишитися при владі на невизначений термін. З іншого боку, відбулося скорочення держапарату, очистка рядів чиновників. Це дало змогу позбутися колишньої номенклатури з радянським мисленням, замінити її представниками молодшої еліти, яка здобула освіту в основному на Заході.

Варто пригадати також низку ефективних реформ у всіх сферах суспільного і економічного життя. Зменшення тиску на

приватний бізнес, реформа силових структур. Грузія, взявши курс на західні цінності, сьогодні вже не схожа на більшість інших пострадянських країн.

Азербайджан

Ситуація в Азербайджані на початку 90-х років також виявилася напруженою. Починаючи з 1988 року у республіці спалахнув конфлікт з сусідньою Вірменією через автономну область Нагірний Карабах, який швидко переріс у затяжну війну. І хоча збройне протистояння під тиском міжнародної громадськості вдалося до середини 1990-х років нейтралізувати, між двома країнами досі зберігаються напружені відносини.

18 травня 1990 року парламент Азербайджану обрав першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Аяза Муталібова президентом Азербайджану. Легітимація Аяза Муталібова сталася трохи пізніше – на виборах 8 вересня 1991 року. Однак перемога була автоматичною – у виборчому бюлетені стояло тільки його ім'я, оскільки кандидати від опозиції або бойкотували вибори, або відмовилися від участі в них [11].

30 серпня 1991 Верховна Рада Азербайджану прийняла декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а вже 18 жовтня 1991 року Верховною Радою Азербайджану був прийнятий Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки». Цей документ підтримали 95 % населення країни на всенародному референдумі 29 грудня 1991 року. Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою правонаступницею Азербайджанської Народної Республіки 1918–1920 років [12].

Згідно з положеннями прийнятого Акта «Народ Азербайджану гарантує демократичний лад Азербайджанської Республіки і верховенство закону, а також утворює незалежну, світську, демократичну, унітарну державу» [13].

Формально закріплювалися основні елементи правової державності: верховенство закону, принцип поділу влади, багатопартійність, пріоритет приватної власності. У заключній статті Конституційного акта говорилося, що він служить «основою для розробки нової Конституції Азербайджанської Республіки».

Аналізуючи основні положення Конституційного акта, можна відзначити його орієнтацію на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод громадян.

Однак на рубежі 1991–1992 років політичний режим не зміг побудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах і втратив контроль над внутрішньополітичною динамікою. Серія військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не сприяли консолідації національних політичних еліт, а навпаки, різко загострили внутрішнє протистояння.

Після знищення 26 лютого 1992 азербайджанського міста Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 року Аяз Муталіб під тиском опозиції подав у відставку.

7 червня 1992 року відбулися перші в історії Азербайджану альтернативні вибори президента Республіки. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану, колишній дисидент Абульфаз Ельчібей (24 червня 1938 – 22 серпня 2000 рр.). Друге місце з 33% голосів посів кандидат від Демократичної спілки інтелігенції Нізамі Сулейманов.

Новому президентові не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Азербайджанська державність перейшла у стадію дифузії і силового протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 рр.) був відзначений подальшою деструктуризацією політичного режиму.

Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду викликали кризу влади, внаслідок чого 4 червня 1993 року в м. Гянджі спалахнув заколот полковника Сурета Гусейнова. А. Ельчібей був усунений від влади, а його місце як виконував обов'язки посів тодішній спікер парламенту Гейдар Алієв.

У тому ж 1993 році відбувся черговий референдум, на якому громадяни Азербайджанської Республіки офіційно відсторонили А. Ельчібея від влади і обрали президентом Гейдара Алієва (10 травня 1923 – 12 грудня 2003), колишнього першого секре-

таря ЦК Компартії Азербайджану, члена Політбюро ЦК КПРС, який у 1991 року очолював Верховну Раду Нахічеванської АРСР.

Незважаючи на причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом.

У травні 1994 Азербайджан, Вірменія і Нагірно-Карабаська Республіка підписали угоду про припинення вогню. Наступний ефективний крок Гейдар Алієв зробив, підписавши «Контракт століття» 20 вересня 1994 року. У «Контракті століття» були представлені 13 компаній з 8 країн світу (Азербайджан, Туреччина, США, Японія, Великобританія, Норвегія, Росія і Саудівська Аравія). Цей договір, націлений на залучення іноземних інвестицій у нафтову промисловість, мав наслідком кардинальне зміцнення зовнішніх і внутрішньополітичних позицій нового політичного режиму. Природно, що американські і західноєвропейські інвестори (і пов'язані з ними політичні кола), починаючи з 1994 року, мали стратегічну зацікавленість у довгостроковій соціально-політичній стабільності в Азербайджані [13].

Перші парламентські вибори в історії незалежного Азербайджану відбулися в 1995 році. У тому ж році 12 листопада всенародним референдумом була прийнята Конституція Азербайджанської Республіки, що стало логічним етапом подолання системної дезорганізації політико-правового механізму в Азербайджані.

Прийняття Конституції стало інституціональним етапом, що ознаменував перехід до нового періоду становлення політичного режиму в Азербайджані – стабілізації політичного процесу та монополізації владного ресурсу (1993–2015 рр.).

У жовтні 1998 року Г. Алієв був переобраний Президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов отримав підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили непрозорий характер виборчого процесу та оцінили вибори як невідповідні міжнародним стандартам.

Слід визнати, що в 1993–2003 рр. уряд систематично користувався своєю монополією на владу, щоб контролювати вибори і маніпулювати їх результатами. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів перші парламентські вибори в Азер-

байджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. не відповідали прийнятим міжнародним стандартам [14].

Жорстка маніпуляція, зосередження інформаційних ресурсів в одних руках, відсутність громадського контролю та конструктивних пропозицій з боку опозиції призвели до подальшого посилення влади і ослаблення ролі контролеліт.

Одним з важливих інструментів форматування режиму «керованої демократії» в республіці і концентрації політичної влади в руках Гейдара Алієва в 1993–2003 рр. став системний контроль над засобами масової інформації. Так, 6 грудня 1993 року була прийнята поправка до закону «Про засоби масової інформації» Азербайджанської республіки, згідно з якою ЗМІ можуть піддаватися цензурі у разі, якщо викладена інформація стосується військових або державних таємниць. Однак перелік таємниць не було вказано, що дозволяло чинному режиму досить широко використовувати адміністративний ресурс, закладений у законі. Ряд експертів вважає, що нормального міжнародного іміджу нинішня влада намагається досягти не зміною ситуації з правами людини в країні, а придушенням критики у місцевих засобах масової інформації. Для цього застосовується економічний тиск і формально відмінена, але насправді діюча політична цензура і пряме перешкоджання репортерській роботі з висвітлення політичних подій, а також проведення показових судових процесів над журналістами.

Політична динаміка Азербайджану в 1993–2003 рр. говорить про авторитарний відкат, формування режиму «керованої демократії» і кулуарно-персоналістської моделі політичного управління. Очевидно, тенденції соціально-політичного «відкату», перегляду підсумків пізнорадянської лібералізації були закладені ще на початку 90-х рр. минулого століття і стали прямим наслідком слабкості владно-політичної організації в 1987–1993 роках.

Необхідно враховувати, що інституціоналізація політичного режиму в Азербайджані протікала в прямому взаємозв'язку з процесом подолання системної дифузії в соціально-економічній, політичній, ментальній сферах азербайджанського соціуму. Внаслідок цього фундаментальні завдання політичного режиму в 1993–2003 рр.

акумулював антикризовий комплекс: внутрішньополітична стабілізація, міжнародна легітимація, подолання дисфункції владного механізму, економічні реформи та залучення іноземного капіталу. Формат «керованої демократії» та ситуаційне звернення до авторитарних політичних практик виступали прийнятними та ефективними механізмами, що забезпечують як позитивну макроекономічну динаміку, так і послідовність політичного курсу в умовах консервації владної монополії. При цьому не менш гострі проблеми політичної модернізації, лібералізації, забезпечення прав людини, розвитку партійного спектра і реальної електоральної конкуренції були свідомо відсунуті на другий план, виведені з реєстру довгострокових пріоритетів правлячої еліти.

8 листопада 2000 був переобраний Міллі Меджіліс. Новий склад парламенту активно включився в роботу з розв'язання економічних проблем. Незважаючи на постійний приріст внутрішнього валового продукту, велика частина населення жила за межею бідності. До 2003 року ситуацію вдалося нормалізувати, а в подальшому Азербайджан навіть лідирував з економічного зростання серед країн СНД.

15 жовтня 2003 пройшли чергові президентські вибори, які стали важливим перехідним етапом у функціонуванні політичної влади в Азербайджані. На виборах переміг син Гейдара Алієва (який зняв свою кандидатуру з причини хвороби) – Ільхам Алієв (р.н. 24 грудня 1961). 16 жовтня ЦВК республіки офіційно заявила, що другого туру виборів не буде, оскільки Алієв набрав 76,84% голосів виборців, які взяли участь у виборах, а його найближчий суперник Іса Гамбар – 13,97% голосів [15].

Знову були відмічені масові зловживання на виборах, але для правлячої еліти та й світової громадськості було важливо збереження стабільності в регіоні. Колишня пострадянська еліта і бізнес-кола без коливань прийняли наступника. Подібна процедура безумовно заклала на теренах пострадянського простору вперше пряму передачу влади в спадщину.

Нинішній склад парламенту обраний в листопаді 2010 року. Більшість депутатів є безпартійними (38 депутатів) або є членами пропрезидентської партії «Новий Азербайджан» (74 депутати). Опозиційні партії також представлені в парламенті, але їх масові

акції, демонстрації і мітинги, як правило, не вітаються владою, як і в багатьох інших країнах Закавказького регіону.

Опозиція в країні представлена трьома політичними блоками: блок «Азадліг» («Свобода»), блок «YeS – Нова політика» і «Рух національної єдності», але в парламенті вони представлені буквально кількома депутатами і не мають реальних важелів.

Опозиційні партії в Азербайджані дозволені, проте вони не мають жодного реального шансу прийти до влади. Регулярні мітинги в Баку, які проводить опозиція на площі перед колишнім кінотеатром «Гелэбэ» («Перемога»), зазвичай закінчується сутичками з міліцією і розгоном.

9 жовтня 2013 року на нових президентських виборах передбачувано переміг Ільхам Алієв з результатом 84,6%.

Таким чином, були створені передумови для функціонування диктаторського режиму, а функції опозиції зведені до фактичного нуля.

Ільхам Алієв, звернувши пильну увагу на розвиток економічної сфери і певну лібералізацію ринку, так чи інакше в усьому іншому продовжив курс батька. Це стосувалося і ставлення до засобів масової інформації та опозиції. Громіздка пострадянська бюрократична машина і домінування президентської влади залишилися без змін. Це підтвердили парламентські вибори 2010 і президентські 2013 року. Показовим у цьому сенсі став референдум, проведений за ініціативи правлячої партії «Новий Азербайджан» 18 березня 2009 року. Головним результатом референдуму стала зміна статті 105 чинної Конституції (скасування обмеження обрання президентом однієї особи двома термінами). За даними ЦВК поправку схвалила переважна більшість громадян (97,1%) [16].

Такий стратегічний хід дозволяв чинному політичному режиму вирішити кілька важливих політичних завдань:

- 1) забезпечити відносну передбачуваність політичної динаміки, превентивно мінімізувавши (фактично, усунувши) можливі проблеми на наступних президентських виборах і зберігши персоналістську конфігурацію чинного політичного режиму;

- 2) зняти з політичного порядку денного обговорення інших, більш складних, схем трансформації влади (пошуки «наступника», перехід до конституції з «сильним» прем'єр-міністром і т. д.);

3) використовувати ефект переконливої перемоги І. Алієва на виборах президента для закріплення досягнутого електорального успіху;

4) продемонструвати стійкість політичного режиму І. Алієва на міжнародній арені, його довгострокову актуальність як можливого економічного і воєнно-стратегічного партнера. Цей фактор стає особливо важливим на тлі соціально-політичної нестабільності в двох інших закавказьких державах.

Підсумки референдуму 18 березня 2009 року були інтерпретовані експертним співтовариством двояко. З одного боку, як крок до подальшого посилення авторитарних тенденцій особистої влади. І з іншого боку, як демонстрація політичної стабільності, орієнтованості азербайджанського соціуму на політичну спадкоємність і поступальний соціально-економічний розвиток.

Результати референдуму несли в собі вочевидь конфліктогенні імпульси, і перш за все це стосується внутрішньоелітарних відносин, пов'язаних з втратою можливими альтернативними групами економічного впливу чи хоча б часткової можливості конвертувати його в політичний капітал в осяжному майбутньому. При збереженні існуючої конфігурації саме І. Алієв і далі виступає не тільки як медіатор політичного процесу, але і як монопольний гарант власності і бізнесів економічних еліт.

Таким чином, можна зробити висновок, що системоутворюючою домінантою політичного порядку в сучасному Азербайджані є наступність здійснюваного політичного курсу, заснована на імперативі соціокультурного патерналізму і кристалізована у вигляді персоналістської моделі «керованої демократії». Виразником такої структурної моделі виступає президент І. Алієв, а інтегративним ланкою – пострадянська бюрократична еліта. Але, разом з тим, ідеологія політичної консервації відчуває трансформаційний імпульс, пов'язаний з очевидною потребою правлячого субстрату в поетапній модернізації політико-державного механізму.

Активна співпраця з Заходом дозволяє демонструвати співгромадянам не тільки формальну респектабельність правлячого режиму та його лідерів, але й позиціонувати Азербайджан як частину світового «спільноти демократій», конструювати і відтворювати соціальний міф про відповідність або наближення республіки до

«загальносвітових» соціально-економічних і політичних стандартів. У цих умовах політична опозиція втрачає можливість ефективно задіяти ліберально-реформаторську тематику, апелювати до підтримки євроатлантичного співтовариства.

Активна діяльність І. Алієва протидії опозиції (виступала під гаслами політичної лібералізації та розширення співробітництва з західними країнами) у ході парламентської кампанії 2005 року перетворила азербайджанський політичний режим у союзника Росії за збереження status quo на просторі колишнього СРСР. У цих умовах офіційна Москва фактично розділила з США функцію гаранта незмінності внутрішньополітичного курсу в Азербайджані, частково взяла на себе роль протектора системи «керованої демократії» в Азербайджані [17].

Слід наголосити, що політична опозиція, володіючи певним ресурсом соціальної підтримки, стикається з досить жорстким адміністративним тиском, що фактично виключає масову мобілізацію її прихильників в середньостроковій перспективі.

Понад те, проведений аналіз дозволяє нам з упевненістю констатувати, що масова протестна мобілізація не може розглядатися як ефективний спосіб політичної конкуренції в сучасних умовах: хоча б через наявність загальновідомої гео економічної специфіки, азербайджанському політичному режиму буде забезпечений істотно більший діапазон «свободи рук» з боку зовнішніх акторів (США, Росія, Туреччина) в процесі можливої силової протидії позасистемної опозиції (свідчення тому є розгін мітингів опозиції після виборів 2003–2005 рр.) [18].

Таким чином, чинний президент і його оточення закладають для себе реальні можливості збереження влади на майбутнє, не проводячи змін у законодавчій системі (створюючи парламентську республіку) або відкидаючи пошук наступника президента.

Вірменія

Верховна Рада Вірменської РСР 23 серпня 1990 року також ухвалила «Декларацію про незалежність Вірменії», що ознаменувало початок процесу становлення незалежності цієї республіки. Вірменська РСР була перейменована в «Республіку Вірменія», яка залишалася у складі СРСР аж до його розпаду 26 грудня 1991 р.

17 березня 1991 року Вірменія перешкодила проведенню референдуму про збереження СРСР на своїй території [19].

21 вересня 1991 року був проведений референдум про вихід зі складу СРСР і становлення незалежної державності. Більшість громадян, які мали виборче право, відповіли на це питання ствердно і вже 23 вересня 1991 року Верховна Рада Вірменії проголосила її незалежність.

Першим президентом Вірменії став вірменський учений, доктор філологічних наук Левон Тер-Петросян (р. н. 9 січня 1945), обраний на цей пост 16 грудня 1991 року. Перед першим президентом тут же постали серйозні проблеми: розвал економіки, бідність населення і, найгірше, – війна з Азербайджаном за Нагірний Карабах.

Спроби навести лад в економіці мали досить слабкі результати. Тільки за допомогою закордонних кредитів вдалося до 1995 року трохи стабілізувати ситуацію, зупинити інфляцію. Зусиллями США і Світового банку в 1995 році у Вірменії було відзначено економічне зростання, після чого республіка просунулася вперед у справі ринкових перетворень (цьому сприяла також активність вірменського лобі у США та Франції). Крім того, Вірменія була включена в програми Світового банку, який був готовий виділити їй в 1999 році ще 240 млн доларів на найближчі три роки. Однак, незважаючи на певні зрушення, економіка Вірменії залишається і надалі у скрутному становищі. При цьому в політиці Левон Тер-Петросян вибудовував жорстку президентську владу, зібравши всі нитки державного управління в своїх руках.

У липні 1995 року були проведені вибори до парламенту Вірменії. Більшість місць дісталася партії влади «Республіка».

21 вересня 1996 року Тер-Петросян був удруге обраний президентом Вірменії, здобувши 51,75 відсотка голосів виборців і, таким чином, перемігши вже в першому турі. Його основний суперник экс-прем'єр міністр Вазген Манукян набрав 41,29 відсотка. Міжнародні спостерігачі оцінили вибори як недемократичні. Після виборів в Єревані відбулися масові акції протесту. У них взяли участь близько 200 тисяч чоловік. 25 вересня 1996 року, після того як частина опозиціонерів намагалася проникнути в будівлю парламенту, поліція розігнала протестуючих, застосувавши водомети і слезогінний газ.

3 лютого 1998 року Тер-Петросян подав у відставку з поста президента країни. Причиною відставки став розкол в уряді Вірменії. Прем'єр-міністр Роберт Кочарян (колишній президент Нагірно-Карабаської республіки), міністр оборони Вазген Саргсян (Саркісян) і міністр внутрішніх справ і національної безпеки Серж Саргсян не підтримали запропонований Тер-Петросяном план з врегулювання нагірно-карабаського конфлікту, що передбачав демілітаризацію зони конфлікту і повернення Азербайджану низки населених пунктів, захоплених у ході бойових дій 1992–1994 років. Новим президентом 30 квітня 1998 року став Роберт Кочарян. За нього проголосували 59,5 відсотка виборців. А 19 лютого 2003 року йому вдалося вдруге стати президентом та набрати 67,8% голосів. Опозиція звинуватила його у фальсифікації результатів виборів і використанні адміністративного ресурсу. Трохи пізніше, 27 травня 2003 року, провели вибори до парламенту, в яких перемогу здобули шість партій [20].

На чергових парламентських виборах, що відбулися 12 травня 2007 року, близько половини місць отримала правляча Республіканська партія Вірменії (32,8% за пропорційними списками, 24 з 41 місця в мажоритарних округах). На друге місце вийшла заснована экс-президентом Вірменії Робертом Кочаряном і очолювана бізнесменом Гагик Царукяном «Процвітаюча Вірменія» (14,7%). Також партія «Дашнакцутюн» з правлячої партійної коаліції здобула 12,7%. Опозиція представлена двома партіями – ліберальною «Орінац Єркір» («Країна Законності»), глава якої, Артур Багдасарян, прийняв пропозицію президента Сержа Саркісяна стати секретарем Ради безпеки при президенті Вірменії, внаслідок чого партія «Орінац Єркір» перестала бути опозиційною, і Національно-демократичною партією «Спадщина».

19 лютого 2008 року на чергових виборах президента переміг Серж Саркісян – наступник Роберта Кочаряна і колишній прем'єр-міністр Вірменії. Серж Саркісян переміг у першому турі, набравши 52,86 відсотка голосів. Ці вибори були відзначені масовими заворушеннями під проводом экс-президента Тер-Петросяна, який так само виставив свою кандидатуру, заявивши, що нинішня влада у Вірменії «принизлива і не робить честі нашому народу», і в разі перемоги обіцяв, що має намір добровільно піти через три роки. На

виборах він набрав усього 21,50 відсотка голосів, що підштовхнуло його до організації протестів.

20 січня 2008 року очолювана Тер-Петросяном опозиція провела в Єревані мітинг протесту, в якому брало участь кілька тисяч чоловік. На наступний день протестуючі розпочали сидячий страйк, а ближче до вечора встановили намети. Однак 1 березня 2008 року поліція розігнала мітинг прихильників Тер-Петросяна. Сам колишній президент був під конвоєм служби держохорони доставлений у свою резиденцію. За даними засобів масової інформації, хоча офіційно він не перебував під домашнім арештом, поліція не дозволяла йому залишати будівлю резиденції. Після цього прихильники Тер-Петросяна зібралися біля будівлі посольства Франції, де почали з підручних засобів будувати барикади. Як наслідок, акція протесту переросла у збройне зіткнення з поліцією і солдатами внутрішніх військ, що супроводжувалося масовими безладами, в яких брали участь близько семи тисяч осіб. За офіційними даними, у ході безладів постраждала 131 особа, з яких вісім людей загинули від вогнепальних поранень. У той же день Кочарян оголосив про введення в Єревані надзвичайного стану на найближчі 20 днів. Після цього, 2 березня, Тер-Петросян звернувся до своїх прихильників із закликом розійтися, і вони покинули місце мітингу. 8 березня Конституційний Суд Вірменії відхилив позови Тер-Петросяна та іншого кандидата Тиграна Карапетяна про скасування рішення Центрвиборчкому щодо результатів виборів і визнав перемогу Саркісяна. 10 березня режим надзвичайного стану був пом'якшений, а 21 березня скасований.

Поразка не зупинила вірменську опозицію. Вже влітку 2008 року опозиція стала регулярно організовувати великі акції протесту, домагаючись звільнення заарештованих після березневих заворушень в Єревані, звільнення низки вищих чиновників, а згодом і відставки президента Сержа Саркісяна. Під час однієї з акцій, 1 серпня 2008 року, 15 партій і одна суспільно-політична організація оголосили про створення єдиного Вірменського національного конгресу (ВНК), фактичним лідером якого став Тер-Петросян. У березні 2009 року Тер-Петросян очолив список, висунутий ВНК (до якого до цього часу входили вже 18 партій) на виборах до Ради старійшин Єревану – міський парламент вірменської столиці. При цьому за

вірменським законодавством Тер-Петросян автоматично став і кандидатом на пост мера столиці Вірменії. Відразу після виборів, що пройшли 31 травня 2009, ВНК оголосив про свою перемогу, але згідно з офіційними результатами список опозиції набрав лише трохи більше 17 відсотків голосів. 1 червня 2009 Тер-Петросян заявив, що ВНК відмовляється від мандатів у Раді старійшин, опозиція остаточно відмовляється від діалогу з владою і не визнає жодного документа, підписаного Саркісяном, «особливо якщо він стосується Карабаху або вірмено-турецьких відносин». При цьому 19 червня 2009 року, через кілька тижнів після виборів, у Вірменії була оголошена амністія, яка передбачала, зокрема, вихід на свободу засуджених учасників заворушень березня 2008 року. Таким чином було виконано одну з головних вимог опозиції.

Проте на останніх парламентські виборах, що відбулися 6 травня 2012 року, провладна Республіканська партія Вірменії отримала 69 мандатів, а ВНК лише 7. Тобто говорити про перемогу демократичних тенденцій у Вірменії ще зарано, незважаючи на активність опозиційних проявів.

Підводячи підсумки взаємодії влади та опозиції в державах Закавказзя, можна відзначити наступне.

Взагалі по державах Закавказзя можна простежити загальні тенденції становлення взаємовідносин між владою та опозицією у 90-х роках, які відбувалися на тлі військових подій у цих країнах, коли пріоритетним завданням було збереження територіальної цілісності держав. Відбувалася постійна циркуляція еліт у владному середовищі з поступовим об'єднанням останніх наприкінці 90-х років у потужні моноеліти, які спромоглися стабілізувати економічну та політичну сфери в своїх державах та закріпитися шляхом витіснення потенційних супротивників з політичної арени. Відносна стабільність і поступове економічне зростання, повний контроль за інформаційними джерелами призвели до деградації громадянського суспільства.

Проте на початку 2000-х років розвиток трьох держав пішов різними шляхами. За допомогою «революції троянд» у Грузії відбувся повний демонтаж старої владної еліти та приходу до влади нових керівників на чолі з М. Саакашвілі. Таким чином Грузія перетворилася на взірець проведення ефективних реформ

та подальшої демократизації суспільства, тоді як Вірменія та Азербайджан вдалися до подальшого посилення авторитарних тенденцій та пригнічення діяльності опозиційних сил на політичному просторі.

У цілому у Вірменії та Азербайджані спостерігається майже повна відсутність впливової опозиції. Причому можна відзначити, що це відбувається з мовчазної згоди світового співтовариства, зацікавленого у стабільності регіону і раніше підписаних економічних угодах. Тут же спостерігається зацікавленість самих громадян, які пройшли війни і розруху в 90-х роках і бояться радикальних змін у відносній стабільності. Все це дає змогу владі максимально узурпувати владу в своїх руках, всіляко придушуючи будь-які прояви інакомислення.

1. Мусехалишвили М. Конституционные реформы в Грузии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://idea.int/europe_cis/upload/Constitutional%20Changes%20in%20Georgia%20-%20Rus%20changed.pdf

2. Шешелидзе П. После «революции роз»: итоги некоторых экономических реформ в Грузии / П. Шешелидзе. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apsny.ge/analytics/1202495920.php>

3. Воробьев В. ОБСЕ заговорила на языке оппозиции / В. Воробьев // Российская газета. – 2008. – №4560. – 11 января. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2008/01/11/gruziya.html>

4. Кореспондент. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1403134-parlamentskie-vybory-v-gruzii-podschitany-100-goloso>

5. Галкин Д. Борис Манжуков: «Иванашвили оседлал волну социального недовольства» / Д. Галкин // 2000. – 2012. – 30 ноября.

6. Грузинский мечтатель // Итоги недели. – 2012. – № 41. – С. 10–16.

7. Закап «Революции роз» // Сегодня. – 2012. – 3 октября. – С.14.

8. Сегодня. – 2013. – 28 марта. – С.7.

9. Бялоблцький З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи / Збігнев Бялоблцький. – Львів, 2013. – С.134.

10. Грузини передумали // Сегодня. – 2015. – 23 марта. – С.7.

11. Ваал де Т. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=743&c_id=10129

12. Конституционный акт Азербайджанской республики. О восстановлении независимости Азербайджанской республики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vescc.com/view.php?id=3&lang=ru>

13. Сергиенко В. Государство – это Я / В. Сергиенко. – 27.08.2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.continent.kz/2003/16/9.htm>
14. Манипуляция парламентскими выборами в Азербайджане: общий обзор. 30.10.2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hrw.org/russian/reports/azerb/2000/oct/>
15. Азербайджан: предвыборная кампания не дает оснований говорить ни о свободе, ни о справедливости президентских выборов. 13.10.2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrw.org/russian/press/azerb/2003/131003_elect.html
16. Азербайджан меняет Конституцию. 18.03.2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://Avwww.regnum.ru/news/1138356.html>
17. Ваал де Т. Азербайджан не желает становиться частью Запада: национальная стратегия Баку – слово и дело / Т. де Ваал // 2000. – 2014. – С.5.
18. Ежеев М.Ф. Особливості формування сучасної зовнішньої політики Російської Федерації. Аналітична доповідь / Ежеев М.Ф., Орлик В.В., Мхитарян Н.І. – К. 2013. – С.30.
19. Мурадян М. О. Конституционно-правовые основы избирательной системы Республики Армения / М. О. Мурадян. – М., 2008. – С.70
20. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? / Ф. М. Рудич. – К., 2010. – С. 117.